

van de verschillende soorten melkziekten en de handelingen van de vrouwelijke genezers, zowel als een analyse daarvan binnen de bestaande sociale en ideologische context.

De grote kracht van dit proefschrift is dat het een onmiskenbaar en overtuigend bewijs is van een langdurige en grondige confrontatie met de onderzochte samenleving. Met mensen en datgene wat gezegd wordt en gedaan. Alleen door een nauwgezette vergelijking van mondelinge informatie en waarneembaar gedrag was het immers mogelijk om te duiden waar het om gaat, ook als er niets wordt gezegd.

Juist door de specificiteit en het emische karakter van de gebruikte veldwerkgegevens is het voor niet-ingewijde lezers echter moeilijk om te beoordelen in hoeverre de interpretaties van de onderzoekster juist zijn. Ik heb zelf enige eerstehands kennis van de Khmir samenleving en ik kan de in dit proefschrift gegeven, vaak fascinerende, duidingen onderschrijven. Een wat meer expliciete bespreking van het verband tussen de empirie van de werkelijkheid en de voorstellingen omtrent de Werkelijkheid, zou naar mijn mening echter hebben bijgedragen tot de inzichtelijkheid en overtuigingskracht van de analyse.

Omdat Prof. Dr. Sandra Wallman van de London School of Economics and Political Science als promotor optrad, heb ik zelf bij eerste lezing aangenomen dat de kwaliteit van de Engelse tekst goed zou zijn. Volgens een aantal Engelssprekenden schort daaraan echter nogal wat. Mijn twijfel of een 'antic monarch' p. 16, 'illocutionary', p. 250 en 'we went to his mother to make her talk', p. 13 correct Engels is bleek gerechtvaardigd. Maar dat doet aan mijn overigens positieve waardering weinig af.

Klaas van der Veen

R. van Dijk: **Ziekte en ziektegedrag bij Marokkaanse arbeiders in Nederland** Uitgave JAC 't Gooi, Hilversum, 1981, 262 blz.

In de loop der jaren is men op het Jongeren Advies Centrum 't Gooi te Hilversum, net zoals op andere hulpverleningsplaatsen in Nederland en België, geconfronteerd geweest met de gezondheidsproblemen van Marokkaanse arbeiders. Het betrof in de meeste gevallen mannen met lichamelijke klachten die voornamelijk betrekking hadden op moeilijkheden met hun sociale zekerheidsuitkering. Deze praktijkervaring is de aanleiding geweest om te pogen dit thema in zijn totaliteit beter te begrijpen. Een literatuuronderzoek dat hier ter bespreking is, vormt hiervan het resultaat.

Het boek bestaat in feite uit twee delen. Bijna de helft ervan is gewijd aan de uitwerking van een theoretisch model van ziekte en de rol van maatschappelijke factoren. Hierbij wordt de natuurwetenschappelijke geneeskunde afgezet tegenover de psychosomatische tendens in de medische wetenschap.

Een tweede deel (hoofdstukken C en D) behandelt dit model specifiek voor Marokkanen in Nederland: de theoretische verklaringen van ziekte en migratie; stressfactoren; ziekte en ziektegedrag in Marokko en een uitgewerkt voorbeeld, de sinistrose. Verder wordt, aan de hand van literatuur en gesprekken, een indruk gegeven van de gezondheid en de knelpunten in de behandeling van Marokkanen. De auteur dekt hierbij het meeste empirisch onderzoek dat hierover in Nederland is verschenen. Er wordt eveneens een overzicht gegeven van verschillende in de praktijk gebruikte oplossingen. Niettegenstaande de auteur zich veel moeite gegeven heeft om alle beschikbare materiaal te verzamelen moeten er toch enkele punten genoemd worden die weinig uitgewerkt zijn en daardoor het geheel conceptueel zwakker maken. Het onderzoek accentueert voornamelijk de morbiditeit van de Marokkanen vanuit een professioneel hulpverlenersstandpunt.

Eigenlijk neemt men daardoor een medische kijk op ziekte en gezondheid over. Hoewel

de auteur in zijn theoretische model de nadruk legt op sociale aspecten en definiëringen van ziekte wordt het verschil tussen 'disease' en 'illness' niet uitgewerkt. Een en ander komt natuurlijk door de praktijkgerichte probleemstelling. Over het algemeen is er echter te weinig verband tussen het eerste, meer theoretische, en het tweede deel.

Een andere conceptuele moeilijkheid, namelijk de samenhang tussen ziekte-, ziekteopvattingen en ziektegedrag wordt te weinig uitgewerkt. Bovendien heeft de auteur zich niet beziggehouden met het nauwkeurig bekijken van de operationalisering van morbiditeit bij de onderzoeken: gaat het over ziekte-toestand, ziektegevoel, meningen en attitudes van artsen en andere hulpverleners, medische consumptie? Een klarere indeling op deze niveaus zou meer duidelijkheid in het geheel gebracht hebben.

De verdienste van dit boek is wel dat het veel materiaal met betrekking tot de gezondheid van Marokkaanse migranten samenbrengt. Dit is in extenso voor Nederland nog niet gebeurd. Het is een nuttige inleiding voor diegenen die zich op korte tijd met alle facetten van deze gezondheidsproblematiek vertrouwd willen maken.

R. Peeters

Barbara Rogers: **The domestication of women: discrimination in developing societies** Tavistock, London 1980, 200 blz.

Door een speling van het lot bestaat er een Susan Carol Rogers die schrijft over vrouwen en een Barbara Rogers die zich in hetzelfde onderwerp verdiept. Toen ik het boek van de laatstgenoemde Rogers begon te lezen, verkeerde ik aanvankelijk in de veronderstelling dat de eerstgenoemde aan het woord was, en ik geraakte in grote verwarring. Het was dezelfde verwarring die mij overviel als toen ik na 'Darkness at noon' de latere romans van Arthur Koestlers onder ogen kreeg. *Susan Carol Rogers* heeft een aantal imponerende studies op haar naam staan waarin zij worstelt met weerbarstige, en vaak misbruikte, begrippen als macht, status en onderdrukking. Zij neemt geen genoegen met glatte definities en weigert koppig mee te lopen met de muziek. Zij laat zien dat woorden en begrippen verstuierend gebruikt worden en dat de betekenis van een woord binnen de ene (lees: mannelijke) ideologische context radicaal anders kan zijn dan binnen de andere (lees: vrouwelijke). Welnu, toen ik het bovengenoemde boek aan het lezen was dacht ik met een schok dat Susan Carol Rogers ook met de muziek mee was. Gelukkig was zij het niet.

Het boek van *Barbara Rogers* blinkt uit door een verblindende helderheid. Voor haar zijn de begrippen eenduidig. Zij maakt er geen geheim van dat zij de mannelijke maatstaf ter hand heeft genomen en daarmee de kwaliteit van leven en werken van vrouwen meet. Zo gemeten zijn vrouwen inderdaad overal ter wereld gediscrimineerd en gedomesticeerd, zoals ze in haar titel zegt. Vanuit dat perspectief gezien gaat haar boek eigenlijk over de grote verdwijning waardoor vrouwen letterlijk van het wereldtoneel (lees: mannentoneel) weggevaagd werden. Op dat toneel past niet een monoloog zoals de volgende die de antropologe Phyllis Kaberry uit de mond van een vrouw uit de graslanden in West-Kameroen hoorde: "Belangrijke dingen zijn vrouwen. Mannen hebben geen betekenis. De dingen van vrouwen zijn belangrijk, maar wat zijn de dingen van mannen? Mannen hebben werkelijk geen waarde, maar vrouwen zijn God. Mannen zijn niets. Heb je dat niet gezien? Ja, een vrouw is zoals God, en net als God kan zij niet spreken. Zij moet blijven zwijgen."

Wie zich eenmaal verzoend heeft met het – ideologisch gezien viricentrische – standpunt van *Barbara Rogers* zal haar boek beslist de moeite waard vinden. Al vertelt het dan weinig nieuws, het is een duidelijk geschreven overzicht van een groot aantal studies die aantonen dat er een zeer ongelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen bestaat en dat die

ongelijkheid doorwerkt in de sociale positie die vrouwen overal ter wereld innemen. Die arbeidsverdeling, die niet door biologische maar door culturele factoren bepaald wordt, vormt het onderwerp van het eerste hoofdstuk. In het tweede laat zij zien dat antropologen en ontwikkelingswerkers veelal vrouwen over het hoofd zagen en zo hun steentje bijdroegen tot de discriminatie. Zelfs binnen de internationale organisaties, waar de auteur zelf in verkeer heeft, ziet men vrouwen niet staan. De auteur haalt in het derde hoofdstuk terecht haar gram op deze organisaties. Hoe kan men immers uitgerekend van dit seksistische gezelschap vrouw-gerichte ontwikkelingsprogramma's verwachten? Maar de absurditeit van het hele ontwikkelingsgebeuren komt nog het sterkst naar voren in het daaropvolgende hoofdstuk waar de statistische verdwijnt truc aan de orde gesteld wordt. Bruto nationaal produkt en andere soortgelijke statistische rekeneenheden blijken de economische bijdrage van vrouwen stelselmatig te negeren, omdat men slechts aandacht heeft voor *formele* economische activiteiten. Het gebeurt zelfs dat vrouwen *helemaal* (dus niet alleen in uitgangspunten voor 'cost-benefit' analyses dienen wordt de bestaande ongelijkheid slechts versterkt. Dat blijkt in het volgende hoofdstuk. Vrouwen worden herhaaldelijk uitgesloten van de economische basis van ontwikkelingsprojecten. Soms – en dat is nog erger – worden voor hen speciale programma's ontworpen die hun uitsluiting van de 'echte' economie slechts bevestigen: 'home economics' en 'domestic work'! Ook met het begrip 'maternal deprivation' (made in Europe) wordt veelvuldig geschermd om de vrouwen op hun plaats te houden. Land, dat in veel maatschappijen aan de gehele gemeenschap toebehoorde, wordt in toenemende mate het privé-bezit van mannen. De auteur wijst er terecht op dat die ontwikkeling vaak ook om puur economische redenen funest is. Waar vrouwen het leeuwendeel van de landarbeid verrichten, leidt dit tot een scheiding van bezit en arbeid en bijgevolg tot een verlies van economische motivatie bij die vrouwen. Ergo, 'ontwikkeling' is contraproductief.

De auteur maakt er geen geheim van: het is haar te doen om 'incentives' voor vrouwen en daarmee bedoelt ze slechts één ding: dezelfde geldelijke beloning als voor mannen. Met deze praktische conclusie, gelijke beloning als een recht, kan men het moeilijk oneens zijn. Waar ik echter moeite mee heb, is de weg die zij bewandelt om tot deze conclusie te komen. Zij is even viricentrisch als de statistici die het vrouwenwerk vergaten mee te tellen. Ook voor haar telt al dat informele en onproductieve gedoe eigenlijk niet mee. Alleen wat *betaald* wordt telt. Eigenlijk is het verwonderlijk dat zij zich boos maakt over de telmethode van de statistici. Uit de rest van haar boek blijkt namelijk dat ze het met hen eens is. Dat blijkt nergens duidelijker dan uit het volgende citaat van Lenin dat ze met grote instemming reciteert: Housework is the most unproductive, the most barbarous and the most arduous work a woman can do. It is exceptionally petty and does not include anything that would in any way promote the development of the woman (p. 21).

Ik had liever gehad dat het inzicht dat doorbreekt in haar hoofdstuk over de statistische verdwijnt truc zich had verspreid over het gehele boek. Natuurlijk, ieder die het waagt te zeggen dat onbetaald werk ook belangrijk is, en dat in keuken, kamer en bed ook macht wordt uitgeoefend, laadt de verdachtmaking op zich alles bij het oude te willen laten. Zo iemand doet 'politiek ongelukkige uitspraken'. Het wordt echter tijd dat we met dat misverstand afrekenen. De *eindconclusie*, dat vrouwen zowel als mannen *recht hebben op betaald werk, als zij dat verkiezen*, is duidelijk genoeg en kan een stootje verdragen. Die *eindconclusie* behoeft geen steun van insinuaties dat al het andere minderwaardig zou zijn.

Dit zou een mooi einde van een retorisch betoog kunnen zijn, maar er rest mij nog een kritische opmerking, en dat geldt de auteurs visie op family planning. Haar allergische houding ten aanzien van alles dat naar traditionele vrouw- (dus moeder-)rollen zweemt doet

haar wat al te enthousiast family planning omhelzen. Nergens in het boek blijkt zij enige twijfels te koesteren over family planning. Zij geeft zich geen rekenschap van het feit dat vrouwen het hebben van kinderen, zelfs van *veel* kinderen, vaak uiterst positief ervaren omdat het hun positie, in hun eigen ogen en in de ogen van mannen versterkt. Zij wijdt ook geen woord aan de veel geuite en goed gefundeerde beschuldiging dat family planning het middel is dat de geïndustrialiseerde landen hanteren om hun overheersende positie tegenover de arme landen te kunnen handhaven. Ja, zij blijkt zelfs nog onversneden-Malthusiaans te denken en ziet geboortenbeperking simpelweg als een voorwaarde voor economische ontwikkeling. *Hier* zou een Marxistisch citaat als tegengif niet misplaatst geweest zijn. Uit haar stellingname ten aanzien van family planning blijkt dat Barbara Rogers, ondanks haar kritiek op de internationale hulporganisaties, nog steeds gevangen zit binnen de denkkaders die daar heersen.

Tot slot, het boek is helder geschreven en de titel zou meesterlijk zijn als het boek iets anders was. Verder heb ik reeds gezegd dat ik geheel en al kan instemmen met de *eindconclusie*, maar het spreekwoord 'eind goed, al goed' gaat hier niet op.

S. van der Geest

C. van Dijkum, I. van Dobben de Bruyn en E. Kats: *Actie-onderzoek. Een discussie- en werkboek*, Boom, Meppel, 1981, 179 blz.

Ondanks de beperkingen die de auteurs zelf aangeven (p. 10) zou dit boek geschikt zijn als inleiding op de theorie en praktijk van onderzoek in het algemeen, en van actieonderzoek in het bijzonder. Men mag al tevreden zijn als aan dit laatste voldaan wordt. Selecterend uit veel beschikbaar materiaal, werd dit boek bijeengeschreven door drie wetenschappelijke medewerkers aan andragogievakgroepen. Het heeft niet alleen de pretentie om vanuit eigen ervaringen een model van actieonderzoek uit te werken. Bovendien wil het de ganse discussie over actieonderzoek plaatsen binnen de discussie over theorie en praktijk in drie grote stromingen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, met name de empirisch-analytische, de symbolisch-interactionistische en de marxistische. De auteurs waarschuwen ervoor dat de lezer geen recepten zal krijgen maar wel zal worden uitgenodigd om in confrontatie met de visie van de auteurs zijn eigen ideeën te overwegen. Dit heb ik dan ook maar gedaan.

Na een historisch overzicht van de ontwikkeling van actieonderzoek op de achtergrond van de tekorten in bovenvermelde stromingen komen de auteurs tot de conclusie dat in de actieonderzoek discussie alle problemen van wetenschapsbeoefening worden gesteld die ook in de erkende stromingen geenszins opgelost zijn. Actieonderzoek zou dus even (weinig) volwassen zijn. Met deze aanvang hebben de auteurs het zichzelf niet gemakkelijk gemaakt om serieus te worden genomen. Op ronduit twintig bladzijden worden de vermelde stromingen afgehandeld via een pleiade van een tiental auteurs per bladzijde. De aanvankelijke waarschuwing voor de onderkende oppervlakkigheid is nauwelijks in staat om het groeiend wantrouwen van de lezer weg te nemen. Men heeft voortdurend het gevoel dat juist aan het essentiële voorbijgegaan wordt in deze collage van thema's die buiten hun context alle betekenis verliezen. We raden de lezer dan ook aan om welwillend te veronderstellen dat de auteurs beter onderlegd zijn in actie en onderzoek, en dat deze, het vorige vergetend, zo vlug mogelijk de volgende hoofdstukken gaat bekijken.

Essentieel voor actieonderzoek is de maatschappelijke stellingname die radicaal wordt doorgetrokken (p. 13). Men wil als sociale wetenschapsbeoefenaren immers bijdragen tot de oplossing van maatschappelijke problemen (lees: emancipatieproblemen). Nu is het wel goed om aan te stippen dat met deze stellingname bepaalde ontwikkelingen van actieonder-